

Павло Полуботок як благодійник і меценат

Біографи Павла Леонтійовича Полуботка (1660–1724) досі сперечаються з приводу того, чиї інтереси – власні, корпоративні або національні – обстоював чернігівський полковник і наказний гетьман Лівобережної України у ризикованому протистоянні з імператором Петром I, який прагнув зліквідувати політичну автономію Гетьманщини. Натомість його приватне життя, інтереси, смаки та уподобання потребують подальшого поглибленого вивчення у соціокультурному й інтелектуальному контексті доби бароко.

П. Полуботок був одним з найзаможніших землевласників свого часу – за підрахунками істориків, йому належало близько 3200 селянських дворів на терені насамперед Чернігівського, а також Ніжинського, Лубенського, Гадяцького полків Гетьманщини, Сумського й Охтирського полків Слобідської України. У своїх численних маєтках П. Полуботок налагодив досить рентабельне господарство, причому панщина траплялася в них лише зрідка, натомість головну повинність становила так звана “осінщина” – земельна рента, яку стягували з “підданих” грошима і натурою. Водночас він споруджував у своїх володіннях гути, рудні, поташні буди, селитрянні варниці, залюбки займався комерцією¹.

“Не можна забувати, – наголошували В. Модзалевський і П. Савицький, – що ... думка про Бога ніколи не залишала українця тих часів. Релігійне почуття людей того часу було щирим, глибоким і сильним, але водночас примітивним. На зразок своїх земних стосунків людина будувала своє ставлення до Бога. Гріхи свої вона прагнула спокутувати зовнішньою побожністю і матеріальними пожертвами. Вона добродіяла духівництву, будувала храми, прикрашала їх і помирала із спокійним сумлінням. У ... духівницях, іконах і храмах того часу залишився слід цієї простої, але щирої релігійності й глибокого усвідомлення того, що обов’язок перед Богом виконаний як слід”². Не становив у цьому відношенні жодного винятку і П. Полуботок. Так, коштом чернігівського полковника у слободі Радуль, де з його дозволу оселились російські селяни-розкольники, було споруджено православну церкву. Відомий місіонер ієромонах І. Решилов з цього приводу писав П. Полуботку в травні 1723 р.: “За ревность же по церкви святой греко-российской, яко благоразсуждением своим ктиторовство восприяли, своим же иждевением в слободе Радуле церков Божественную построити, за что от всемогущего Творца сторицею в спасение приймете мздовоздаяние, монаршую милость, Святейшего Правительствующего Синода благословение, а от нас ничто иное, только мое з благодарением принижайшее поклонение вельможности вашей”³. Добре відомо, якою насправді виявилась стосовно П. Полуботка ”монаршая милость” – у грудні 1724 р. він загинув у казематі Петропавлівської фортеці в Санкт-Петербурзі. Що ж до церкви у Радулі, то вона, на жаль, до наших днів не збереглася. Така ж доля спіткала й церкву Різдва Богородиці у селі Довжик, яка була зведена коштом П. Полуботка на початку XVIII ст.⁴ Втім, не виключено, що він облаштував цей храм на старому церковниці. В усякому разі, у середині XIX ст. до рук відомого історика чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) потрапив стародрук з таким покрайнім записом: “Року 1698 марта 30 сие Евангелие мое власное и моим коштом купленное надаю вичными часи в купленную власную маетность Довжик до церкви Рожд. Богородицы, за отпущение гріхов моих и преставяшихся родителей моих. Павел Леонтьевич Полуботок рукою власною”⁵.

Особливою прихильністю П. Полуботка користувалася Вознесенська церква в Чернігові, розташована поблизу його садиби на Застриженні. Як занотував усе той же

Філарет (Гумілевський), “обыкновенно думают”, що цей храм спорудив П. Полуботок, однак насправді він був скоріше “усердным благотворителем”, аніж фундатором старовинної Вознесенської церкви. Тим не менше, на споді іконостасу був зображений герб Полуботків, а у церковній ризниці зберігалися срібні чаші, потири та богослужбові книги у коштовних окладах, подаровані П. Полуботком та його нащадками⁶. У Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського нині експонується дзвін, свого часу коштом П. Полуботка відлитий для Вознесенської церкви і дивом врятований від утилізаторів за радянської доби⁷. Відомо, що сучасник наказного гетьмана – священик Вознесенської церкви отець Терентій вів синодик, що напевне містив цікаві відомості про родину Полуботків. Проте синодик загубився у вирі століть, а його упорядник того ж таки фатального для П. Полуботка 1724 р. – випадково чи ні – був “вытребован” до Синоду “с иконою, которую открыли в доме его под названием чудотворной плачущей” і невдовзі позбавлений сану⁸. Вже у 1753 р. Вознесенська церква істотно підупала і “за давностию времени стала входит в землю, стены слегли, над царскими втратами брус прилѣг, местами окна, посадка и кровля попортились”. Ще через 30 років на цьому ж місці “от общаго вклада” постав новий дерев’яний храм. Проте він також не витримав випробування часом, і в середині XIX ст. Застриження прикрасила мурована церква Вознесіння. У повоєнні роки вона постала на заваді “урбаністичним” змаганням місцевої влади і була знесена.

Ще один маєток П. Полуботка знаходився у селі Михайлівка неподалік Лебедина. Колишній його власник гадяцький полковник М. Самойлович (до речі, родич першої дружини П. Полуботка) близько 1680 р. побудував у селі церкву Різдва Богородиці. П. Полуботок, у свою чергу, подарував храмові “напрестольный серебряный крест, очень значительной длины, по надписи устроенный 1546 г.”, а також “части мощей св. великомученицы Варвары и некоторых других святых в серебряном ковчежце”. У михайлівській церкві

*Срібний оклад Євангелія (Москва, 1681), виготовлений коштом П. Полуботка.
Фото Ю. Москаленка.*

Різдва Богородиці зберігалося також надруковане в Москві 1681 р. Євангеліє у срібному окладі з написом: “Справлено сие Евангелие до храму Вознесения Господня на предместю Чернеговском будучого коштом его милости пана Павла Полуботка полковника Чернеговского року 1716”⁹. Чому ця Полуботкова офіра чернігівській Вознесенській церкві опинилася у далекій Михайлівці – сказати важко, але, як з’ясувалося, ця реліквія, на щастя, збереглася до наших днів у Сумському художньому музеї ім. Н. Онацького. За твердженням Філарета (Гумілевського), П. Полуботок також опікувався розташованою поблизу його маєтку Михайлівською пустинню¹⁰. Можливо, саме він пожертвував монастиреві “часть мощей св. Иоанна Предтечи” – після закриття обителі наприкінці XVIII ст. цю реліквію було перенесено до михайлівської церкви Різдва Богородиці¹¹.

З родиною Полуботків була безпосередньо пов’язана одна з найбільш шанованих на Лівобережній Україні на зламі XVII – XVIII ст. чудодійних ікон Божої Матері. Вона явилася вірним 1687 р. у церкві села Рудні (Редьківки), яке перебувало у власності Полуботків. Невдовзі за нез’ясованих причин тамтешній священник переніс ікону до Києво-Печерської Лаври. Цікава й містична деталь: київські ченці скаржились, що на новому місці ікона значною мірою втратила свої чудодійні властивості ... Її цілюща сила, однак, перейшла до ікони Божої Матері, яка зберігалася у церкві села Мохнатина і являла собою точну копію Руденської. Полуботки виказували до неї неабияку повагу, що засвідчував, зокрема, рукопис “Чуда Пресвятої Богородицы Мохнатинской, деючиися от образа ея Чудовного”¹². І знову з жалем доводиться констатувати, що і цей рукопис, і самі ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина були втрачені, а їхні сліди загубилися у вирі революції. Загалом здається, що П. Полуботок ставився до ікон з надзвичайним пієтетом – інакше важко пояснити наявність понад 100 (!) їх у чернігівському маєтку полковника. З іншого боку, відомі щонайменше дві ікони Покрови Богородиці – з Новгорода-Сіверського та Сулімівки, на яких, на думку фахівців, зображено вкупі з іншими можновладцями і благодійниками П. Полуботка¹³. Крім того, існує гіпотеза, згідно з якою П. Полуботка зображено серед соратників гетьмана І. Скоропадського у так званій портретній галереї стінопису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври¹⁴.

Пожертви П. Полуботка та інших членів його родини на користь Церкви опосередковано засвідчують старовинні синодики, зокрема поменники Києво-Софійського і Любецького Антоніївського монастирів, а також Миколаївської церкви у селі Ховзовка¹⁵. Рід Полуботків уписаний і до заведеного 1737 р. синодика Чернігівського колегіуму¹⁶. Цікаво, що у 1776 р. цей навчальний заклад розмістився у колишньому маєтку П. Полуботка на Застриженні, який неодноразово змінював власників і нарешті був придбаний для колегіуму єпископом Феофілом Ігнатовичем¹⁷.

Таким чином, виходячи з характеру і масштабів добродійної діяльності П. Полуботка (у датованому 1721–1723 рр. тестаменті тільки за “упокій душі” він заповів роздати монастирям, церквам і старцям 8 тис. крб. – дуже значну, як на той час, суму)¹⁸, маємо усі підстави віднести його до благодійників і меценатів, які значною мірою сприяли розвитку духовності, освіти та культури на українських землях на зламі XVII–XVIII ст.

¹ Див.: Лазаревский А. Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1880. – Кн. 1. – С. 142–143, 146; Шульгин Я. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705–1724) // Киевская старина. – 1890. – № 12. – С. 526.

² Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов / Подготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 106.

³ Лилеев М. Очерк миссионерских мер по обращению в православие стародубских и черниговских раскольников до времен Екатерины II // Черниговские епархиальные известия. – 1895. – Часть неофициальная. – № 11. – С. 324.

⁴ Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Часть первая. Церковные древности и предметы христианского культа // Труды Черниговской губернской

архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. II. – С. 88.

⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 107.

⁶ Там само. – С. 71–72.

⁷ Див.: Нестуля О. Хрипкий віддзвін “великого перелому” // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 16–18.

⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 71–72.

⁹ Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – Стб. 516–518.

¹⁰ Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. I. – С. 189.

¹¹ Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – Стб. 517.

¹² Воробей Р.Б. Чудодійні ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 34–35.

¹³ Тимошенко В.І. Ікона “Покрова” Новгород-Сіверського Успенського собору // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 131–133; Макаров А. Світло українського барокко. – К., 1994. – С. 11.

¹⁴ Див.: Кондратюк А. Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври // Батуринські читання – 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 162–165.

¹⁵ Поменник Софії Київської / Упорядкування та вступні статті О. Прокоп'юк. – К., 2004. – С. 131; Милорадович Г. Местечко Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 46, 49; Онацкий Д. К родословной Полуботков // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 365–366.

¹⁶ Травкіна О. Меценати Чернігівського колегіуму // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 78.

¹⁷ Черниговские епархиальные известия. – 1897. – Часть неофициальная. – № 24. – С. 937.

¹⁸ Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 311; Полухіна С.П. Полуботківські архіви і Сумщина // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 143–144.